

MORÁLNE SÚVISLOSTI PRESTAVBY

PETER WEISS, Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, Bratislava

Revolučná prestavba historicky vzniknutých foriem organizácie socialistickej spoločnosti a metód jej riadenia nie je ani darom politikov, ani ďalšou „objektívnou zákonitosťou vývoja socializmu“, ako sa nás vehementne usilujú presvedčiť včerajší či predvčerajší teoretici a ideológovia „rozvinutého socializmu“; títo ľudia so závideniahodnou ľahkosťou a bez akéhokoľvek náznaku morálneho otrasu znášajú krach svojich predchádzajúcich vykonštruovaných „zákonitostí“ a znovu sa neohrozene vrhajú boja za takú podobu socializmu, ktorá by nenarušila základné podmienky reprodukcie administratívno-direktívneho systému a záujmy jeho sociálnych nositeľov. Prestavba je ťažko vystrádanou šancou pozitívne sa vysporiadať s osudovou dilemou beznádejne zaostať alebo udržať krok so svetom.

„Na konci 80. rokov stojí Slovensko opäť na dejinnej križovatke“, napísali autori Súhrnnej prognózy vedecko-technického, ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do roku 2010, formulujúc základné závery poznania, ku ktorému dospel veľký kolektív vedeckých pracovníkov. „Vnútorne i vonkajšie faktory a súvislosti spôsobujú, že ďalší pohyb vpred nie je možný bez hlbokého spoločenského prelomu, bez radikálnej prestavby spoločnosti, bez jej celkovej kvalitatívnej zmeny. Základnou črtou nielen dňa, ale aj budúceho desaťročia, a azda aj desaťročí, nie je kontinuita, lež diskontinuita, diskontinuita v záujme kontinuity socialistického vývinu Slovenska. Pôjde o prerušenie evolučnej postupnosti, ktorá sa začala nebezpečne — a keby sme ju ponechali, samu na seba aj neodvratne — zvažovať nadol, k stagnácii a úpadku.“ Z hľadiska tohto poznania môžeme bez obavy z používania príliš silných slov prestavbu charakterizovať ako dramatický zápas o pozdvíhnutie prestíže socializmu vo svete i obnovu jeho príťažlivosti v našej krajine; ako pokus úspešne obstáť v dejinnej súťaži s kapitalizmom aj v nových podmienkach búrlivého rozvoja vedecko-technickej revolúcie; ako hnutie za účinné a zároveň hlboko humánne riešenie globálnych problémov, ktoré dolie-

hajú na ľudstvo, i dilem a protirečení, v ktorých sa ocitlo ľudské individuum.

Práve Československá socialistická republika vzhľadom na svoju geografickú polohu na hraniciach kapitalistického a socialistického spoločenstva, demokratické tradície, hospodársky a ľudský potenciál, kultúrnu vyspelosť a pozitívne i negatívne skúsenosti z uskutočňovania spoločenských premien má objektívnu možnosť — a vari nebude neskromné povedať, že aj historickú povinnosť — nielen nájsť rýchle a účinné odpovede na svetové civilizačné výzvy, ale aj, a predovšetkým, formulovať a úspešným riešením svojich rozvojových problémov naplniť vlastné originálne, presvedčivé, zo socialistických ideálov a pokrokových národných tradícií a kultúrnych hodnôt vychádzajúce výzvy okolitému svetu; rozpracovaním a realizáciou vlastnej cesty k modernému demokratickému, humánnemu a efektívnemu socializmu rozptýliť pochybnosti o historickej nosnosti socialistických princípov organizácie spoločnosti. Od nášho úspechu alebo neúspechu v tomto smere závisí veľmi veľa: životné podmienky generácie Čechov a Slovákov, ktorá vstúpi do života na začiatku tretieho tisícročia, miesto, ktoré sa Československu ujde v tvoriacom sa európskom dome, ďalšie osudy historickej voľby, ktorú naše národy demokratickým spôsobom učinili vo Februári 1948.

S prihliadnutím na výšku hodnôt, o ktoré sa „hrá“, všetky rozhodnutia — od úrovne riadiaceho centra spoločnosti až po úroveň jednotlivca — občana — týkajúce sa tvorby koncepcie prestavby a podniknutých praktických krokov na uskutočnenie nevyhnutných spoločenských premien, ktoré majú zabrániť civilizačnej degradácii Československa a uchovať možnosť pre uplatnenie socialistických hodnôt, nadobúdajú mimoriadne silný morálny náboj.

Základným predpokladom úspechu prestavby je čestné, pravdivé zhodnotenie situácie, v ktorej sme sa ocitli a alternatív, ktoré sa pred nami objavili. Teda zhodnotenie na základe uplatnenia najvyšších kritérií civilizačného pokroku a humanistických ideálov socializmu, na základe zohľadnenia východiskovej „štartovacej úrovne“, z ktorej s nami porovnateľné krajiny vstupovali na cestu povojnovej obnovy a rozvoja. Utešovanie sa poukazovaním na skutočnosť, že my nemáme problémy, v ktorých sa zmietajú susedné socialistické krajiny, je jednak nemorálne a jednak neposilňuje odhodlanie k radikálnym zmenám a ochotu prinášať v záujme ich uskutočnenia obeť. Pravda, nemáme dôvody ani k nihilizmu. Stále máme svetu čo ponúkať. Ale viac v umení ako vo vede a technike, viac v kultúrnych pamiatkach a prírodných krásach ako vo výrobe tovarov, ktoré by určovali svetové ceny a vkus, viac v pohostinnosti a dobrosrdečnosti ľudí ako v kvalite a modernosti civilizačnej infraštruktúry. Je určite mučivo ťažké priznať si, že napríklad v takom syntetickom ukazovateli kvality života, organizácie práce, sociálneho zabezpečenia a vzťahu človeka k sebe samému, ako je priemerná dĺžka života, sme stratili bývalú pozíciu, že zaostávame v počte vysokoškola-

kov na 10 tisíc obyvateľov, a pod. Avšak bez odmietnutia ilúzií a falošných predstáv, bez poznania pravdy o sebe samých nemožno dôjsť k novým horizontom pokroku.

Revolúcia — a prestavba je a musí byť revolúciou — to je ako výstižne konštatoval A. Jakovlev, „aj najvyšší poryv národa k pravde, k realite, skutočnému životu, na ktorých sa môže zakladať akákoľvek spravodlivosť. Skutočná láska k vlasti, úprimná vernosť vlastnému presvedčeniu si dnes žiadajú — ako si to žiadali vždy — skutočné poznanie minulosti a prítomnosti, čestný pohľad na život“.

Realita je neúprosná, alebo bude dosť morálky, politickej odvahy a sociálnych síl potrebných pre prekonanie tých partikulárnych záujmov (identifikácia konkrétnych sociálnych nositeľov týchto záujmov je jednou z najnaliehavejších povinností spoločenskovedného výskumu), ktoré sú späté so zachovaním administratívno-direktívneho systému a s ním korešpondujúcich predstáv o socializme, alebo sa bude prehlbovať civilizačná degradácia krajiny, v podmienkach ktorej je možné socializmus uskutočniť iba v niektorej z jeho kasárenských podôb. Preto neurobiť potrebné kritické množstvo zmien (ktoré by dalo záruku, že v spoločenskom reprodukčnom procese nedôjde k regenerácii patologických javov) nie je, povedané opäť slovami autorov Súhrnnej prognózy..., „nerozhodnutie. Je to rozhodnutie za scenár varovného vývinu so všetkými negatívnymi vedecko-technickými, ekonomickými, sociálnymi, kultúrnymi a politickými dôsledkami... Viac ako neúspechy a chyby — pokiaľ ide o nové chyby, z ktorých sa možno poučiť, a nie o opakovanie starých chýb — môžu... prestavbu ohroziť pokusy fixovať prestavbu, tento skutočne živý, vyvíjajúci sa organizmus, na mŕtvu literu, na hotové a „zapísané riešenia“ a potom sa usilovať realitu, čo aj manipulovaním a osekávaním, vtesnať do tohto rámca.“

Pravda, nestačí len konštatovať, že protivíť sa premenám, ktoré si vynucuje život, v mene úzkych skupinových záujmov, je amorálne. Subtílnejšie a komplikovanejšie morálne dilemy aktérov spoločenských premien sa odvíjajú od skutočnosti, že všetky reálne problémy — politické, ekonomické, sociálne — možno riešiť viacerými spôsobmi, pričom výber, kvalita a vhodnosť týchto riešení závisia nielen od úrovne poznania, ale i od mravnej kompetentnosti tých, ktorí ich pripravujú, presadzujú a realizujú. Technokratizmus, administratívne ekonomický pragmatizmus, bezalternatívne prijímanie dôležitých národohospodárskych a politických rozhodnutí, nezohľadňovanie názorov a verejnej mienky, môžu pri vyspelosti a účinnosti používanej techniky a technológií viesť v súčasnom vzájomne previazanom, globálnymi problémami sužovanom a vzájomnej podozrievavosti ešte nepozbavovanom svete k tragédiám strategických rozmerov.

Preto prestavbu nemožno redukovať len na nové idey a rozhodnutia. Vždy si treba klásť otázku, čo prinesú človeku, krajine, socializmu, ľudstvu, čo budú znamenať nielen z hľadiska riešenia akútnych vedec-

ko-technických a ekonomických problémov, ale aj, a predovšetkým, z hľadiska zdokonaľovania človeka a spoločenských vzťahov, zachovania prírody a kultúrnych hodnôt. Najväčším nebezpečenstvom pre socialistickú spoločnosť nie sú hospodárske problémy samy osebe, lebo všetky ekonomické straty je možné postupne nahradiť, ale morálny rozklad, oslabenie účinnosti morálnych noriem, deficit ľudskej dôstojnosti a svedomia, úpadok kultúrnosti. Povedané slovami básnika, každý pokrok je reakčný, ak upadá človek.

Prestavba novým spôsobom aktualizovala potrebu návratu k základným ideovým a morálnym zdrojom a hodnotám komunistického hnutia. Pripomeňme si v tejto súvislosti, že v jednom z prvých programových dokumentov tohto hnutia, v Dočasných stanovách medzinárodného robotníckeho združenia Karol Marx napísal, že všetci „ktorí sa k nemu pripoja, uznávajú pravdu, spravodlivosť a mravnosť za základ svojich vzťahov ku všetkým ľuďom“ a „považujú za povinnosť každého človeka dožadovať sa práv človeka a občana nielen pre seba, ale pre každého, kto koná svoju povinnosť. Niet práv bez povinností, niet povinností bez práv.“ Marx tak dal vtedajšiemu, ale i dnešnému svetu jasne najavo, že triedny ideál, v mene ktorého revolučná robotnícka trieda ide do zápasov o premenu sveta, nadväzuje na odveké túžby pracujúcich po šťastí a na všetky humanistické iniciatívy v dejinách ľudstva.

Verní tomuto krédu Marx a Engels až do konca života v teoretickej i praktickej politickej činnosti dôsledne kritizovali a potierali akúkoľvek „anarchiu v oblasti morálky“. Vystupovali proti všetkým pokusom rôznych „teoretikov“ vpašovať do revolučného učenia robotníckej triedy ohavnosti asketizmu, rovnostárstva a ponižovania ľudskej dôstojnosti. Tvrdkej kritike podrobili názory, ako je tvrdý k sebe, musí byť tvrdý a neľútostný voči ostatným. Považovali za nanejvýš nebezpečné zavádzať do života dva druhy morálnej zodpovednosti — jednu pre tzv. historické osobnosti a pre výnimočné dejinné situácie a druhú pre obyčajných smrteľníkov a všedné, každodenné situácie. V etickej podstate marxistického humanizmu je zakódovaná orientácia na plnosť, šťastie a dôstojnosť každodenného život teraz a tu žijúcej generácie ľudí.

S novou naliehavosťou sa nám dnes prihovára Leninovo humanistické posolstvo. Sprostredkoval nám ho Lunačarskij, ktorý vo svojich zápisoch zachytil tieto úvahy teoretika a vodcu prvej víťaznej socialistickej revolúcie na svete: „Slobodne sa rozvíjajúci človek hľadá pokiaľ možno čo najviac a čo najrôznorodejšieho šťastia, ktoré by bolo v harmonickom súlade so šťastím iných... Nepotrebujeme prechod k socializmu, ak sa tým ľudia nestanú múdrejšími, krajšími, rozumnejšími.“

Dejiny dali plne za pravdu rigoróznosti klasikov v oblasti morálky a potvrdili, že oprávnené pripisovali veľký význam morálnym vlastnostiam ľudí, zúčastňujúcich sa na politickom živote. Obludné zločiny stalinizmu, popierajúce a zároveň diskreditujúce morálne zásady socializmu, zločiny, ktoré dodnes doznievajú v osudoch celých národov a kompli-

kujú cestu ich rozvoja, sú nielen mementom varujúcim pred zverením nekontrolovanej moci amorálnemu človeku, ale aj jednou z dôležitých príčin vzniku nového politického myslenia, uznávajúceho prioritu všeludských hodnôt, odmietajúceho uplatňovanie násilia pri riešení politických konfliktov, rešpektujúceho právo každého národa zvoliť si vlastnú cestu vývoja.

Jednou z nezastupiteľných záruk prijímania správnych politických rozhodnutí a vyhnutia sa voluntaristickým subjektivistickým rozhodnutiam s negatívnymi morálnymi dopadmi na spoločnosť, je koincidencia vedy a politiky. V rozhovore s predstaviteľmi svetovej kultúry na Issyk-kul'skom fóre M. S. Gorbačov zdôraznil, že „politika potrebuje vedecké argumenty. Politika môže dať potrebné odpovede na problémy, ak sa opiera o vedeckú analýzu a ak nekolíše z jednej strany na druhú, ak je pozbavená voluntarizmu a improvizácie... Politika musí čerpať z toho všetkého, čo v sebe obsahuje intelektuálne bohatstvo každého národa a celej ľudskej civilizácie... Politika, ktorá nie je zúrodňovaná úvahami o ľudských osudoch, je zlá a amorálna a nezasluhuje si úctu.“

Dôstojné partnerstvo vedy v úsilí o pozdvihnutie kompetentnosti a morálky na úroveň problémov a úloh, ktoré prinášajú komplikované procesy spoločenských premien, vyžaduje nielen zvýšiť spoločenský a politický status spoločenských, ale i prírodných a technických vied, poskytovať im potrebné informácie a utvárať ďalšie podmienky pre seriózny vedecký výskum, zabezpečiť ich rovnoprávny, partnerský vzťah k politickým, štátnym a hospodárskym orgánom s možnosťou a povinnosťou predkladať im i verejnosti vlastné alternatívne návrhy na riešenie spoločenských problémov. Predpokladá taktiež morálnu obrodu samotnej vedy a vysokú mravnosť vedeckých pracovníkov založenú na presvedčení o vedeckej a spoločenskej potrebnosti ním uskutočňovaného výskumu a o správnom dosiahnutých poznatkoch, na nekompromisnom presadzovaní konzekvencií, ktoré z nich vyplývajú pre jestvujúce vedecké teórie a jednotlivé oblasti spoločenskej praxe. Politická a občianska angažovanosť vedca len zdanlivo paradoxne predpokladá nezávislosť jeho vedeckého úsudku a vnútornú slobodu voľby. Občianska angažovanosť vedca nemôže byť založená na jeho práve a zároveň povinnosti hľadať, otvorene vyslovovať, vo vedeckých diskusiách argumentovane obhajovať a presadzovať vedeckú pravdu.

Realizácia ušľachtilých cieľov prestavby vyžaduje veľké intelektuálne a morálne vypätie, prináša riziká neprebádaného a nového a ako odmenu ponúka dôstojný zmysel života i príležitosť prejaviť a uplatniť svoje tvorivé ambície a schopnosti.

Marxistická etika a súčasnosť

V rozvoji našej spoločnosti, vo vedomí a konaní príslušníkov jej tried, sociálnych skupín, vrstiev i národností, nadobudli problémy mo-

rálky v posledných rokoch nezvyčajné vyostrenie; v kontexte procesov prestavby, v ohnisku ktorých je potreba aktivizácie ľudského činiteľa, humanizácia spoločenských vzťahov, dochádza nevyhnutne k ostrej konfrontácii programových cieľov revolučného hnutia a reálneho stavu spoločenského života aj v oblasti morálneho vedomia a morálnej praxe. Aktualizujú sa otázky vzťahov morálky a politiky, morálky a náboženstva, otázky dialektiky všeľudských a triednych morálnych hodnôt, princípov a noriem, diskutuje sa o etike vedeckej práce, signalizujú sa znepokojivé javy v morálnom vedomí časti mladej generácie, kritizuje sa úroveň pracovnej morálky a disciplíny, hľadajú sa odpovede na príčiny istého „zvecnenia“ medziľudských vzťahov, kritizuje sa utilitárna morálka recidívy malomeštiackej morálky, atď. Skrátka, niet prakticky úseku spoločenského života, spoločenského diania, v ktorom by absentovali aktuálne a závažné otázky morálnej povahy.

Nemenej závažnými a aktuálnymi sú morálne aspekty aj v medzinárodnom živote, v medzinárodných vzťahoch. Výrazná konfrontácia rôznych morálnych sústav (zjavne, či skryte) a morálnej praxe prebieha v medzinárodnej politike, v zápasoch za odzbrojenie, proti hladu, zaostalosti, chorobám, za odvrátenie ekologickej katastrofy, proti štátnemu (a inému) terozimu, za ľudské slobody a práva, atď.

Preto je vhodná otázka: aká je naša teoretická aktivita v analýze komplexu morálnych problémov našej spoločnosti a súčasného sveta? Ako sa rozvíja teória morálky, etika ako komponent komplexného filozofického i širšieho chápania spoločenského výskumu?

Odpoveď na túto otázku obsahuje materiál, ktorý vznikol z iniciatívy Vedeckého kolégia filozofie a sociológie Slovenskej akadémie vied Stav a perspektívy rozvoja výskumu v oblasti etiky v ČSSR s osobitným zreteľom na SSR.

Redakcia pokladá za prospešné oboznámiť čitateľov nášho časopisu so základnými závermi vedeckého kolégia s cieľom podporiť tieto závery, podčiarknuť ich význam aj v súvislosti s prípravou výskumných plánov SAV, vysokých škôl i ostatných výskumných inštitúcií na obdobie 9. päťročnice.

Vedecké kolégium konštatuje, že i keď záujem o etiku vykazoval v uplynulých štyridsiatych rokoch isté pozitívne tendencie, vcelku vždy ostával hlboko pod prahom potrieb teórie i praxe našej spoločnosti. Vznikli, samozrejme, aj pôvodné monografické práce, v odborných časopisoch sa objavovali odborné štúdie, preložilo sa a vydalo viacero zahraničných titulov; avšak o sústavnom a koordinovanom výskume v tejto oblasti zatiaľ nemôže byť reč. Výskum nie je primerane inštitucionálne i kádrovo zabezpečený; k realizácii rozhodnutia Prezídia ČSAV z roku 1980 fakticky nedošlo. Okruh profesionálnych vedeckých pracovníkov v oblasti etiky zahrnuje na Slovensku necelé dve desiatky pracovníkov, z čoho sa navyše výskumne angažujú len niekoľkí (J. Vajda, J. Čiger, B. Hlavová, J. Meidzgová atď.).

Vedecké kolégium dospelo k záveru, že výskum v oblasti etiky je nevyhnutné zakomponovať do projektu programu komplexného výskumu človeka ako jedného z programov ŠPZV na 9. päťročnicu; treba však zohľadniť túto potrebu aj pri tvorbe plánov rezortného výskumu, osobitne na vysokých školách.

Tematická orientácia výskumu je rozsiahla, zahŕňa najmä

- rozpracovanie kategoriálneho systému marxisticko-leninskej etiky, jej špeciálnej metodológie a pod.,

- riešenie teoreticko-metodologických otázok začlenenia výskumu v oblasti etiky do komplexného výskumu človeka,

- komparáciu marxisticko-leninskej etiky s inými etickými systémami, ich kritickú analýzu,

- výskum v oblasti profesiových etík (najmä lekárskej, právnickej, politickej, pedagogickej, etiky vedy a i.),

- výskum reálnej morálnej (morálne-hodnotovej) situácie našej spoločnosti, jej vývinových trendov.

Rozvinutie výskumu, prirodzene, vyžaduje vytvoriť primerané kádrové a materiálne predpoklady.

Stanovisko, závery a návrhy vedeckého kolégia budú v štvrtom kvartáli 1989 predmetom rokovania Presednístva SAV.

Vedecké kolégium vyslovilo tiež požiadavku, aby sa profesionálni pracovníci v oblasti etiky popri výskume intenzívnejšie ako doposiaľ venovali aj vedecko-popularizačnej činnosti s cieľom čeliť často pochybnému „moralizátorstvu“, ktorému sme boli v našej publicistike často svedkami.

Redakcia v zhode so stanoviskom redakčnej rady hodlá zvýšiť pozornosť publikovaniu teoretických statí z oblasti etiky a privíta v tomto smere kvalifikované príspevky, ako aj návrhy a odporúčania.